

Ruinøse kirkegårde i Vestindien

Af Carsten Bach-Nielsen

Lektor i kirkehistorie, lic. theol. & exam.art.

Det kan være en trøstesløs oplevelse at gå tur på kirkegårdene i det tidligere Dansk Vestindien, de tre små øer St. Thomas, St. Croix og St. Jan. De steder, hvor der er store almenkirkegårde, fremtræder disse som rodebutikker i stærkt forfald. Sporene på og mellem gravene taler deres tydelige sprog om sprut, drugs, stoffer og sex. Anderledes er det, hvor de enkelte kirker har egne kirkegårde eller rester af kirkegårde rundt om kirkerne. De kan være meget stemningsfulde og have storslåede udsigter over havet.

Da øerne blev solgt i 1917, var det rub og stub, der overgik til den nye ejer, USA. Dog var nogle forskellige private erhvervsmæssige og særligt kirkelige foretagender holdt uden for aftalen. Et af de uløste problemer var, hvem de tidligere danske, lutherske kirker tilhørte. Det blev først afgjort i 1960. Almenkirkegårdene fungerede naturligvis videre ved overdragelsen, men den danske stat sendte i 1919 arkitekt Tyge Hvass til øerne for at tegne og opmåle gamle huse og møbler. Han fik også til opgave at indrette de historiske danske kirkegårde. På jord, som blev indkøbt til formålet, samlede Hvass de fineste af de danske embedsfolks grave. Områderne blev hegnet med kanoner stukket ned i jorden og med dansk flag og smukt huggede indskrifter på marmorplader. Sådanne områder findes der på Militærkirkegården i Charlotte Amalie på St. Thomas og i Christiansted på St. Croix. Gravene bliver flot vedligeholdet, beplantningen består af tungtfarvede, tropiske blomsterbuske, og især i Christiansted er det landskabelige blik fra hjørnet med de danske grave mod den nygotiske, anglikanske kirke fra 1850 betagende. Man får et blik, der er uforstyrret af forfaldet blandt de moderne grave (fig. 1-2).

På denne måde er de ældre danske grave smukt bevaret og samlingen lukket i 1920. De danske resider, der var døde de sidste år før salget, og de danske, der blev boende derude

Fig. 1. Kirkegården i Christiansted, St. Croix. Her set fra den gamle danske kirkegård, som hegnedes og bevarede af Tyge Hvass i 1919-20. Foto: Carsten Bach-Nielsen 2005.

efter salget, ligger hvor de nu engang blev lagt. I Christiansted var det i det 20. århundrede på det mest "civiliserede" sted tæt ved den anglikanske kirke, hvor det tydeligt ses, at man nu importerede dyre, i Danmark forarbejdede, granitsten, der nok er bestandige over for det tropiske klima, men som dog stikker ud fra sammenhængen. Blandt med det sidste slægtled af magtfulde – og forhadte – embedsmænds prangende grave findes dog også grave for dem, der var nok så vigtige i det senkoloniale samfund: indfødte af sorte og farvede familier, der havde foretaget en social opstigning i det frie samfund efter 1848. Eksempelvis den sorte, engelsk- og dansktalende degn i den lutherske kirke, W.A. Creagh, der hviler side om side med den mægtige embedsmandsfamilie Stakemann (fig. 3-4).

Fig. 2. Det typiske kultursammenstød i et samfund med frihed og lighed i religion: Den anglikanske kirke ligger lige ind til almenkirkegården i Christiansted. Foto: Carsten Bach-Nielsen 2005.

På den herrnhutiske kirkegård øst herfor mødes derimod den mand, der reelt væltede det danske styre, Hamilton Jackson. Han mindes i form af en broncebuste ved fortet i Christiansted, men selve hans gravsten knejser nærmest demonstrativt i den af bush totalt tilvoksede kirkegård (fig. 5) Jackson skulle ikke hvile blandt de fremmede magthavere, men netop hos herrnhuterne, der var det kirkesamfund, der havde betydet mest for de sorte i slavesamfundet. Paradoksalt virker det dog, da stenen slet ikke passer ind i denne kirkegård med dens murede grave. Den er en granitstele – ligeså opulent som dem, der siden ca. 1900 sejledes ud fra Danmark og sættes over hans mest svorne politiske fjender.

De kendte og de glemte

Det er ganske givet en meget flot indsats, der er ydet og ydes for at registrere og vedligeholde de gamle og sarte danske grave, men disse grave for de døde i statens tjeneste afspejler ikke numerisk, socialt, demografisk og historisk øernes forhold. Det hvide samfund var delt i klasser og strata, der er ubegribelige for os – og som var komplet ubegribelige for amerikanerne, da de overtog øerne i 1917. Der var en klasse af plantere, der havde europæisk herkomst, og hvoraf kun en lille del var dansk. Her var ikke tale om danske, men vestindiske familier, der gennem generationer boede på øerne. I slutningen af 1700-tallet kom første generation af slægten Hjardemaal til øerne og efter dem fulgte flere. I 1840'erne fulgte Christian Matthias Hjardemaal fra Danmark. Han nedsatte sig på St. Thomas, hvor han blev chef for et handelshus og erhvervede en række sukkerplantager. Han blev del af øernes styrelse fra 1860'erne. Familien ejede plantager på Crab Island, Vieques og St. Jan.

Et stykke inde i bushen på plantagen Cinnamon Bay på St. Jan blev jeg for nogle år siden gjort opmærksom på to grave over kommissionær Nicolai Severin Hjardemaal (1774-1846) og Anna Margaretha Berner (1783-1836). De blev i 1810 viet af den lutherske pastor H.J. Mackeprang i Christiansted. Det er et spørgsmål om få år, før deres grave er helt forsvundet – ligesom plantagebygningerne, af hvilke der kun er svage spor (fig. 6). Deres grave er ikke beskyttet på nogen måde, da de ikke var egentlige embedsfolk, ikke byfolk, men netop plantere, der lod sig begrave på deres ejendom. Deres historie er del af den egentlige, lokale vestindiske historie.

Ude på landet ligger et utal af mere eller mindre skjulte eller forsvundne grave. Planterne lod sig ofte begrave på de-

Fig. 3. Familien Stakemanns grave af polerede, danske sten ses nær den anglikanske kirke. Den fjerneste i rækken er over viceguvernør J.A. Stakemann (1805-1891), den næstsidste over prokurator A. E. Stakemann, der døde i 1929. Han var en af de stærkeste fortalere for at opretholde den danske koloni. Foto: Carsten Bach-Nielsen 2005.

Fig. 4. En mere simpel, lokal, vestindisk type af gravminde over degnen Creagh fra den lutherske kirke i Christiansted. 1917. Foto: Carsten Bach-Nielsen 2005.

Fig. 5. Hamilton Jacksons grav på Herrnhuterkirkegården i Christiansted.
Foto: Carsten Bach-Nielsen 2005.

res plantager som adelen hjemme i Danmark, men en nok så tungtvejende begrundelse for denne strategi var, at begravelser som følge af varmen skulle foretages inden for et døgn efter, at døden var indtrådt. På St. Jan var det svært at opretholde en luthersk kirke, så i lange perioder nøjedes man med lejlighedsvis kirkebetjening. Det var den ø, hvor herrnhuterne mest kontinuerligt stod for kirkevæsenet. Der havde været en hollandsk reformert kirke, men den døde ud i 1828. Det vakte en del opsigt, at Dr. Dubois, som var præst på St. Thomas i 1882-86, simpelthen flyttede en af de hollandsk reformertes gravsten fra St. Jan til St. Thomas. Begravelsesvæsenet på en sådan ø bliver noget tilfældigt – alt efter hvilken myndighed, der i en given periode er til stede der. Herrnhuterne var altid på St. Jan, og deres præst kan have forrettet begravelsen på plantagen.

Det hvide samfund var beskedent, og allerede generalguvernør von Scholten indså i 1830'erne, at det netop havde brug

Fig. 6. Den murede grav for Margaretha Hjärdemaaal på Cinnamon Bay 1836. Foto: Carsten Bach-Nielsen 2005.

for at støtte sig på og forbinde sig med indfødte eliter, der følte sig bundet til kolonimagten, og som endda blev givet advancementsmuligheder i koloniens ledende lag. Familien McFarlane var en sådan ældre vestindisk slægt, der fik indflydelse gennem kolonialrådet i frihedsperioden. For en sådan slægt var det afgørende vigtigt at tilegne sig koloniadministrationens sprog, nemlig dansk. Hvis ikke de sorte og farvede mestrede kolonimagtens sprog og dermed tankegang, var der ingen mulighed for myndiggørelse i samfundet. Det er måske svært ikke at se kravet om obligatorisk danskundervisning som undertrykkende, men det fremførtes med stor kraft af de sorte og farvede, der ønskede indflydelse lokalt. En af de unge, Fred. C. McFarlane (1889-1948) fra Frederiksted, rejste til Danmark i 1910 for at uddanne sig på seminariet. Han vendte hjem og åbnede en privatskole for hvide børn og døde i Frederiksted, hvor hans smukke grav ses. Ved kirkegårdsdiget i Frederiksted står imidlertid også en sort barnegravsten, der vidner om den uhyggelige børnedødelighed. Den er sat over to McFarlanes, hvoraf den ene bar et navn på tidens største imperiebygger: den hvide sydafrikaner Cecil Rhodes – McFarlane. Det hvide Afrikas betvinger som fornavn til et ungt menneske i et nyt århundrede i den lille danske koloni (fig. 7). Et monument over en tankeform i sig selv.

Med det danske styres forsvinden oprandt nye tider. Det var USA's flåde, der overtog øerne, og det styre havde ikke det mindste brug for gamle eliter og møjsommeligt tilkæmpede privilegier. Hvad der havde udviklet sig i 75 år brød sammen med et slag. De tidligere danske øer forarmedes, de lå og ligger i et migrantområde, hvilket betød, at mange ældre familier

Fig. 7. Barnegravsten på kirkegården i Frederiksted over Cecil Rhodes og Pierpont Bagger McFarlane. Børnene synes opkaldt efter hhv. Sydafrikas og Rhodesias skaber og den tidligere lutherske præst i Frederiksted J.K. Bagger, 1909. Foto: Carsten Bach-Nielsen 2005.

Fig. 8. Gravsten for den 18-årige schweizer Carl Robert Lutz og den 27-årige skotte Robert McGown. Begges gravsten bekostet af venner. Almenkirkegården i Charlotte Amalie, 1843 og 1845. Foto: Carsten Bach-Nielsen 2005.

Fig. 9. Minde over Alexis Leonard Detre, der var statssekretær i den frie republik Haïti, født i Port au Prince 1792, død på St. Thomas 1856. Stenen er sat af hans enke. Foto: Carsten Bach-Nielsen 2005.

brød op og søgte deres lykke på andre øer. De nye eliter kom til at udgøres af spansktalende forretningsfolk fra Puerto Rico. Især landbrugsøen St. Croix sank hen i yderligere glemsel.

Noget anderledes gik det på St. Thomas, hvor den store internationale by Charlotte Amalie fortsat var en af de vigtigste havne i Vestindien med en bredt sammensat, international befolkning. En tur på kirkegården her vidner i langt højere grad end på St. Croix om den omtumlede caraibiske historie. Her er sten over tilfældige mennesker, der er døde undervejs andre steder hen (fig. 8). Landflygtige fra det frie men politisk kaotiske Haiti (fig. 9), danskfødte kvinder gift med velhavende amerikanere (fig. 10) – ja alt, hvad man kan forvente af en moderne storbykirkegård. Her har uhyre mange gravsten overlevet som følge af befolkningsnedgangen, der allerede begyndte ved midten af 1800-tallet, men tog drastisk til efter 1917. Familierne, der havde ejerskabet til grave og sten, kan være udvandret eller uddøde – og da der ikke har været det store pres på kirkegårdene, er mange sten blot blevet stående eller stillet hen til side og opbevaret som minde om gamle dage og de store tider, da der på øerne var en vis handel og driftighed. Det var faktisk først efter den cubanske revolution, at amerikanerne "opdagede", at de ejede US Virgin Islands.

Jøderne

I Charlotte Amalie fandtes også det jødiske samfund, der samledes i den ældste synagoge i Caraibien. Det er her et samfund med en stærkt kontinuitet tilbage til årene omkring 1800, og de jødiske begravelsespladser er markante. Hvor så meget andet er fluktuerende med folk, slægter og familier, der kommer og går, er det jødiske samfund stabilt og udgør den mest markante gamle elite på denne ø.

Med den store afstand til Danmark var al magt i den ældre kolonitid overgivet guvernøren. Han havde reelt frem til 1917 på kongens vegne tilsynet med de religiøse samfund, der ønskede at slå sig ned i kolonien. Guvernøren skulle påse, at præsters kaldsbreve blev konfirmerede i København – og det blev de reelt altid.

Ved de amerikanske og franske revolutioner og det store frihedsrøre i slutningen af 1700-tallet begyndte de europæiske stormagter og deres guvernører at skærpe blikket på potentielt revolutionære i kolonierne. Ikke mindst englænderne frygtede illoyalitet over for kronen.

St. Thomas og St. Croix havde siden midten af 1700-talet huset nogle få jødiske familier, men den ø, der i særlig grad havde

tiltrukket jødiske bosættere, var den rige hollandske St. Eustatius, "den gyldne klippe". I 1781 talte menigheden over tre hundrede medlemmer, men det kom til en brat ende den 3. februar 1781, da den engelske flåde under kommando af admiral Rodney dukkede op med 14 krigsskibe. Formålet var at hindre transithandelen med Nordamerika. Med den største brutalitet blev samtlige jødiske familier deporteret fra øen. Jøderne ansås for at være sympatisører med den amerikanske revolution. Da det efterhånden gik op for briterne, at det hele var en misforståelse, fik jøderne lov til at vende tilbage til deres koloni, der dog af flåden var ribbet for alt af værdi.

Bedre gik det ikke efter den franske revolution, da enhver, der ikke tilhørte de jordbesiddende klasser, måtte frygtes som revolutionære. Oprøret på den franske ø St. Domingue blev hårdt og effektivt slået ned af britiske styrker, hvilket i omfattende grad gik ud over den jødiske befolkning. Danmark holdt sig som bekendt uden for disse stormagtopgør. Under neutralitet og med en blomstrende handel kunne Danmark åbne armene og havnene for Caribiens forfulgte. I 1795 kunne man således i St. Thomas opregne 75 medlemmer af den jødiske menighed. Gudstjenester foregik tilsyneladende i private hjem, men én ting var afgørende for menigheden, nemlig en egen begravelsesplads. En sådan havde menigheden dog allerede købt omkring 1750. Den ligger der stadig, misrøgtet og hjem for adskillige hønsefamilier i Jødegade i det højtliggende kvarter Savan i Charlotte Amalie. En tur rundt blandt gravene afslører spanske og portugisiske navne og fødesteder som St. Eustatius, Curaçao og Venezuela (fig. 11-13). Først i 1792 oprettedes et egentligt jødisk begravelsesselskab, der skulle blive

Fig. 10. Grav for Sarah Elizabeth d'Wint, født Weyle, 1841 og for sagfører J. Sartorius Wright, 1863, på Almenkirkegården i Charlotte Amalie. Bemærk plaketten med Thorvaldsens "Natten". Foto: Carsten Bach-Nielsen 2005.

Fig. 11. Tilstanden på den gamle jødiske begravelsesplads i Savan fra 1750, Charlotte Amalie. Foto: Carsten Bach-Nielsen 2005.

Fig. 12. En spansk gravsten med hebraisk og latinsk skrift for en Esther Mulher Deleosua DeSola † 1802 samt en nærmest ulæselig fransk sten fra 1801. Foto: Carsten Bach-Nielsen 2005.

kernen i den organiserede jødiske menighed. I 1796 ansøgte en gruppe jøder den danske guvernør og konge om ret til at etablere en synagoge. Det blev uden problemer tilstået dem. Herved havde den jødiske menighed de samme rettigheder som de forskellige kristne konfessioner. Synagogen "Blessing and Peace", velsignelse og fred, kunne samme år indsende sit grundlæggelsesdokument til godkendelse. Heri gjordes der rede for organisationsform, ritual og den politik, man ønskede at føre – og den beroede på fuld lydighed over for det danske kolonistyre, idet man så håbede på dansk beskyttelse af jødernes borgerrettigheder.

Problemerne kom snarere, end man havde troet. Udbruddet af krigen mellem England og Danmark i 1801 og igen i 1807 førte til langvarige besættelser af den britiske flåde. Frem til 1818 var det vigtigt for de jødiske købmænd og handlende at holde tungen lige i munden. Det lykkedes så godt, at menigheden i 1810 kunne påbegynde opførelsen af sin første synagoge. Den indviedes i 1813. Menighedens vækst afspejles i nødvendigheden af en ny begravelsesplads. I 1822 købte synagogens værger med forudseenhed et stort grundstykke af plantagen Altona vest for byen. Først i 1836 tog man det i brug som begravelsesplads og opførte det ottekantede begravelseshus, Beth Ha-Chaim, livets hus. De sefardiske riter, som menigheden fulgte, krævede et sådant.

I december 1831 udbrød en brand, som lagde størstedelen af Charlotte Amalie i ruiner. Synagogen brændte ned til grunden. På det tidspunkt nød menigheden og synagogen på St.

Fig. 13. "Her hviler Solomon" er hvad der er tilbage af indskriften på denne sten. Kyllingen er nok ligeglad. Foto: Carsten Bach-Nielsen 2005.

Thomas så stor international anseelse, at pengene til genopbygning forholdsvis let strømmede til ved indsamlinger i Caribien, Europa og USA. Menighedens værger satte standarden ved personligt at bidrage med mellem 32 og 196 \$. Det officielle Danmark og almindelige borgere bidrog med store pengebeløb eller materialer og arbejdskraft. Indsamlingslisterne blev publiceret i "Tidende", den lokale avis – og her ser man et lille kolonisamfund afspejlet. Generalguvernøren, Peter von Scholten, gav 32 \$, kommandanten og officererne fulgte trop med noget mindre beløb, advokater og købmænd, jødiske som ikke jødiske, bidrog med forskellige beløb. I december 1832 kunne grundstenen til den nuværende synagoge nedlægges under overværelse af generalguvernøren og hele det officielle, koloniale Danmark. I marts 1833 afsluttedes indsamlingen, og man måtte konstatere, at generositeten i verden udenfor havde været kolossal. Fra London kom 315 \$, hvoraf de 100 stammede fra den tyske del af menigheden. Store beløb kom fra Jamaica, Caracas og St. Croix. Den jødiske menighed var nu fuldt og helt integreret i det danske, koloniale samfund. Menighedens medlemmer viste sig som stabile støtter for staten. Det var helt almindeligt, at jødiske testamenter rummede en donation til den danske lutherske kirke; man indførte jødisk konfirmation på linie med praksis i moderlandet, da det var en nødvendighed for erhvervelse af fulde borgerrettigheder. Herpå fulgte udviklingen af det jødiske skolevæsen, der var så velfungerende, at også kristne forældre sendte deres børn derhen.

Denne historie er baggrunden for, at den nye gravplads først kunne tages i brug i 1836 (fig. 14-16). Indvielsen af den nye

Fig. 14. Den nye begravelsesplads i Altona, Charlotte Amalie med det ottekanterede hus. Foto: Carsten Bach-Nielsen 2005.

Fig. 15. Isaac Cardoze, søn af David og Rachel Cardoze blev kun knap et år gammel. Ny jødiske begravelsesplads 1856. Foto: Carsten Bach-Nielsen 2005.

begravelsesplads betød, at den gamle gik i forfald. Jødernes grave forsvinder, fordi der til stadighed bliver flere af dem. De må principielt ikke sløjfes, men samfundet kan ikke bекoste vedligeholdelsen af dem. Et stort anlagt amerikansk projekt har vist nogle muligheder.

De ældste og største jødiske begravelsespladser i det koloniale Latinamerika har befundet sig i den hollandske koloni Surinam på nordkysten af det sydamerikanske kontinent. De anlagdes omkring synagogen i Jodensavanne, der går tilbage til 1685. Byen, der lå et stykke ude i urskoven, var jødisk og selvstyrende. De oprindeligt spansk-portugisiske, sefardiske jøder blev imidlertid i begyndelsen af 1800-tallet fortrængt af indvandrende ashkenazim-jøder fra Centraleuropa. De flyttede til hovedstaden Paramaribo, hvor de grundlagde ny syna-

Fig. 16. Denne flotte grav med renaissancefestoner på den jødiske begravelsesplads er over Miriam van Vlieden, born Wolff. † 20.6.1838 i en alder af 31 år. Foto: Carsten Bach-Nielsen 2005.

goge og begravelsesplads. I Surinam findes altså ældgamle jødiske begravelser, der for Jodensavans vedkommende har lidt stærkt under den tropiske regnskovs fremvækst. Stenene har været flyttet adskillige gange. Mange er udvaskede og brækkede. I 1995 til 2004 tog professor Aviva Ben-Ur fra University of Massachusetts Amherst sammen med arkitekten Rachel Frankel et vældigt initiativ til registrering af disse mange grave. Hun skaffede gennem massiv fundraising penge til fem store kampagner, hvori der deltog videnskabsfolk fra en bred vifte af fag. Det lykkedes at udvikle metoder til aflæsning af stenene, at sammenligne indskrifter med oplysninger fra hollandske og amerikanske arkiver, at fotografere og systematisere stenene. Registranten foreligger i sit første bind på op mod 700 sider. Endnu venter vi på de systematiske, overgribende historiske resultater.

Projektet viser, hvor store penge og ressourcer i det hele taget det kræver at gennemføre et sådan arbejde. Hvad man kan sige, er, at dette projekt har været et pilotprojekt, der har indsamlet en masse basal viden, udviklet metodikker, der ikke er sværere at have med at gøre end som sådan: hæld vand på stenen, stryg det af – og se bogstaverne i solens reflekser – eller hæld mel på og pust lidt, så kommer skriften frem. Det er i over 90 % af tilfældene nok. Forkortelser og skematiske indskrifter er ens i hele det caraibiske område. De er systematiseret i dette projekt.

Problemet er selvfølgelig, at det især i USA er lettere at skaffe penge til et internationalt, jødisk, historisk projekt end til et nationalt, der kun omfatter en klasse eller en etnisk eller demografisk gruppering. Som organisation er jødedommen decentral i modsætning til andre religiøse samfund. Katolicismen har været sig bevidst at være en øvrighedsmagt i europæisk sammenhæng, hvilket ses i den selvbevidsthed, hvormed kirken optrådte i 1800-tallets danske Vestindien.

Den katolske kirke var stærkt repræsenteret ved gejstlige og ordensfolk omkring 1900. Ikke mindst medlemmer af de franske Sankt Josefsøstre og de belgiske redemptorister. En afgørende del af ordenslivet er, at man bliver opskrevet, begravet og mindet med bøn principielt til Herrens genkomst. De franske gejstliges og ordensfolks grave er på almenkirkegården i Charlotte Amalie indsat i en hel bygning som hjemme i Frankrig og er særdeles velholdt. Her læses navnene på skæbner, der blev del af områdets historie (fig. 17). Disse og de af Tyge Hvass sikrede danske grave er stort set ene om at omgærdes med veneration og vedligeholdelse. Kun nogenlunde ser det

Fig. 17. De katolske præsters og ordensfolks begravelse på almenkirkegården i Charlotte Amalie. Foto: Carsten Bach-Nielsen 2005.

ud på den nye jødiske gravplads, for også jødiske slægter flytter – mens resten af øernes historiske grave stort set er i ruin, truet af vind, vejr og nedslidning.

Det er et helt enkelt problem, der her rejses. Hvordan vedligeholdes grave? Og hvilke grave bevares? Gamle kolonimagter har i fredstid ikke kommissioner, der kan rejse rundt og tilse kirkegårde. Der er ikke ungdom som i Tyskland, der bruger deres sommerferier på at opmale soldatergrave i Øst. Der er ikke samfund, der er så velstående, at de kan påtage sig en evig forpligtelse til at pleje grave. De lokale jødiske samfund må se opgaverne vokse over hovedet på sig. Og i tilfældet med de tidligere danske øer i Caraibien, er det de amerikanske bevaringsmyndigheder, der har arvet den gamle kolonimagts problemer. Hvilke interesser har den offentlige amerikanske Preservation Service? Hvad skal bevares, hvilke historier skal fortsat kunne læses og fortælles på kirkegårdene? Kan man gennem en indsats på dette område sikre et indtryk af kompleksiteten i det vestindiske samfund? Der er det særlige ved kirkegårdene og begravelsespladserne i Vestindien, at de danner et panorama over et internationalt samfund præget af migration, hvor folk gennem århundrederne kommer og går. Og efterlader spor. Hvem skal konservere disse spor? Jeg tager ikke stilling til dette intrikate postkoloniale spørgsmål. Jeg har givet nogle eksempler. Men det bør diskuteres fremover. Det håber jeg, det vil blive.

Aviva Ben-Ur & Rachel Frankel: *Remnant Stones. The Jewish Cemeteries of Suriname. Epitaphs*, An Interamericas Publication of the Reed Foundation, Hebrew Union College Press 2009.